

İklim Krizini Hak Temelli Yaklaşım Özelinde Değerlendirme

*

Ezgi Kovancı¹

ORCID: 0000-0003-1434-2581

Öz

İklim krizi, insan haklarını ihlal eden ve bu hakları doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen küresel bir çevre sorunudur. İklim krizinin insan hakları üzerindeki olumsuz etkilerini önlemek için devletlerin ayırım gözetmeksizin tüm insanların haklarına saygı gösterme, haklarını koruma ve teşvik etme yükümlülüğü vardır. İklim krizinin neden olduğu insan haklarına yönelik zararları önlenmesi hususunda gerekli ve yeterli önlemlerin alınmaması da bu yükümlülüğü ihlal eden bir unsurdur. İklim krizine ve bu krizin etkilerine karşı oluşturulan hak temelli yaklaşım iklim krizine karşı evrensel temel haklara dayalı bir müdahalenin yapılması gerektiğini savunur ve iklim krizinin temel haklara verdiği olumsuz etkileri mümkünse ortadan kaldırmayı hedef edinir. Çalışma bu kapsamda iklim rejimini oluşturan temel hukuki metinlerden yola çıkarak hak temelli yaklaşımın rolünü ve önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, insan hakları ve iklim krizi arasındaki ilişki ortaya konularak soruna mücadelede hak temelli yaklaşımın önemi vurgulanmış ve her bir hakkın iklim değişikliğiyle mücadeleye önemli bir temel sağlayacağı öngörülmüştür. Çalışmada iklim krizine hak temelli yaklaşım temelinde bakmanın iklim rejiminin vazgeçilemez bir ilkesi olması gerektiği ve bu anlayışın iklim rejiminde daha iyi bir temele yerleştiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, iklim krizi, insan hakları, hak temelli yaklaşım, Paris İklim Anlaşması.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, E-mail: ekovanci@adiyaman.edu.tr

Evaluation of the Human Rights Based Approach to Climate Crisis

*

Ezgi Kovancı ²

ORCID: 0000-0003-1434-2581

Abstract

Climate crisis is a global environmental problem that violates human rights directly or indirectly. In order to prevent the negative effects of the climate crisis on human rights, states have an obligation to respect, protect and promote the rights of all people without discrimination. Sufficient measures to prevent the harms to human rights caused by the climate crisis is another factor violates this obligation. The rights-based approach and universal fundamental rights should be made against the climate crisis and aims to eliminate the negative effects of the crisis on fundamental rights. In this context, the study aims to reveal the role of the rights-based approach based on the basic legal texts that make up the climate regime. In the study, the relationship between human rights and the climate crisis was revealed and it was predicted that each right would provide an important basis for the fight against climate change. It has been concluded that the climate crisis on the basis of a rights-based approach should be an indispensable principle of the climate regime. This understanding is placed on a better basis in the climate regime.

Keywords: *Climate Change, Climate Crisis, Human Rights, Rights Based Approach, Paris Agreement.*

---

² Asst. Prof. Dr., Adıyaman University, E-mail: ekovanci@adiyaman.edu.tr

Giriş³

İklim değişikliği farklı biçimlerde ve ölçülerde olsa da küredeki tüm varlıkları etkileyen çağımızın en büyük çevre sorunlarından biri olarak görülmektedir. İklim değişikliğine olan ilginin her geçen gün kamuoyu, medya ya da akademi gibi birçok mecrada artması bu krizin etkilerinin giderek daha somut bir şekilde yaşama aksetmesinden kaynaklanmaktadır. Biyotik ve abiyotik doğanın tüm unsurlarını etkileyen bu küresel sorun giderek bir kriz niteliğine bürünmüş ve iklim krizi olarak adlandırılmış hatta son dönemlerde etkilerindeki şiddetin artışı nedeniyle “iklim acil” olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Uluslararası hukuk zemininde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşturulan iklim rejimi insan hakları ve iklim değişikliği arasında bir bağlantının da oluşmasını sağlamıştır. Rejimin oluşturulduğu ilk dönemlerde kalkınma hakkıyla sınırlı olan bu ilişki zamanla birçok insan hakkının iklim değişikliğiyle birlikte ele alınmasına yönelik gelişmiş; sosyal adalet, hakkaniyet, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk, gelecek kuşaklar, kuşaklar arası adalet ve kuşak içi adalet, sınıfsal adalet, toplumsal cinsiyet adaleti gibi birçok talep iklim krizi bağlamında dile getirilmiştir. Diğer yandan çevre politikalarındaki etik genişleme yani insan merkezci anlayıştan ekolojik merkezci anlayışa geçişle birlikte hakkın öznesinin de tekilden tümele yöneldiği görülmüş, hakların kapsamı sadece insan türüyle değil doğadaki tüm varlıklara doğru genişlemiştir. Ancak yine de iklim rejiminin temelinde insan merkezci bakış açısının egemen olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bununla birlikte iklim krizini hak temelinde irdelemek ve bu temelde politikalar üretmek hukuki ve ahlaki açıdan iklim değişikliğiyle mücadelede önemli sonuçlar meydana getirebilir. İklim krizine hak temelli yaklaşım (HRBA- Human Rights Based Approach), insanlığı ve gelecek kuşakların haklarını korumak adına sosyal adaleti teşvik etmeyi ve kırılgan gruplar/nüfuslar için yeni sorunlar yaratmaktan kaçınan politikaları benimsemeyi, mevcut sorunların ise daha çok şiddetlenmesini önlemeyi amaçlamaktadır (UNPFA, 2022).

İklim krizi başta yaşam hakkı olmak üzere, bu hakkı tamamlayan gıda hakkı, su hakkı, barınma hakkı gibi birçok hakkı ihlal eden bir çevre sorunudur. İklim değişikliğinin bir boyutu olan yerkürenin ısısının artması yani küresel ısınma, tufan, kasırga, tayfun gibi aşırı hava olaylarında artışa neden olmakta ve bazı bölgeler kuraklıkla boğuşurken bazı bölgelerde seller yaşanmaktadır. Buzulların erimesi ve buna bağlı deniz seviyesindeki yükselme, bu

³ Bu makale 26-28 Mayıs 2022 tarihinde online olarak gerçekleştirilen 21. Ulusal Bölge Bilimi ve Bölge Planlama Kongresi'nde sunulmuş olan bildirinin tam metin halidir.

yükselmeye bağlı olarak kıyı ülkelerinin tarım topraklarının kaybı ve bu toprak kaybına bağlı tarımsal üretimde azalma, bu azalmanın gıda sorunu yaşanmasına etkisi esasen iklim krizinin silsile halinde verdiği zararlara örnektir. Benzer şekilde deniz seviyesindeki yükselme nedeniyle bazı ada devletlerinin tamamen sular altında kalması iklim krizinin bir topluluğa, topluma ve egemen bir ülkeye zarar verecek boyuta gelebileceğini göstermektedir. Bu aşamada sorgulanması gereken bir diğer konu sorumluluk ve maruz kalmaya dair öznelerin kimler olduğudur. Bu irdeleme “adalet” ve “hakkaniyet” kavramları temel alınarak yapıldığında iklim değişikliğinden sorumlu olanlarla iklim değişikliğinin etkilerine en fazla maruz kalanlar açısından öznelerin farklılaştığı görülmektedir. Erken kapitalistleşmiş merkez ülkeler küresel düzeyde en çok sera gazı salımında bulunmaları ve bu nedenle tarihsel sorumlulukları olmasına rağmen iklim krizinden en fazla geç kapitalistleşen çevre ülkelerin ve kadınlar, çocuklar, kronik hastalar, yerli halklar gibi dezavantajlı kesimlerin etkilenmesi iklim adaletsizliği kavramını ortaya koymaktadır. Zamansal adalet, mekânsal adalet, sınıfsal adalet ve toplumsal cinsiyet adaleti ekseninde temellenen iklim adaletsizliği hızla ilerleyen iklim değişikliğinin çeşitli sonuçları, dünyanın her yerindeki yoksul ve dezavantajlı bireyler ve topluluklar üzerinde dramatik etkiler yaratmakta, mevcut kırılganlıkları pekiştirmekte ve eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Halihazırda savunmasız olanların sorunlardan orantısız şekilde etkilenecek olması sorunun aciliyetini artırmaktadır. Daha fazla zarar gören kesimler ve bu kesimlerin hakları öncelikli olmak üzere iklim değişikliğinin temel haklara verdiği zararları önlemek ve en aza indirmek için iklim rejiminin hak temelli yaklaşım temelinde düzenlenmesi bu rejimdeki hakkaniyet, adalet, sorumluluk ve mağduriyet kavramlarının daha sağlam temellere oturmasını sağlayacaktır.

İnsan Hakları ve İklim Krizi İlişkisi

1789 yılında yürürlüğe giren ABD Anayasası ve aynı sene başlayan Fransız İhtilaliyle hukuk dünyasına ilk girişi yapan insan hakları fikrinin uluslararası hukuktaki yerini alması 1948 yılında BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile olmuştur. İnsan doğasının devredilemez bir parçası olarak görülen insan haklarının kapsamı açıkça tanımlanamamaktadır ve bu tanım eksikliği yeni insan haklarının ortaya çıkmasına zemin oluşturmaktadır (Roschmann, 2021, s.1161-1162). Mevzuata yerleşmeden önce ahlaki önermeler olarak ortaya çıkan insan hakları pozitif hukukça tanınan haklar olmakla birlikte esasen meşru haklar olarak görülmekte ve bu niteliğinden kaynaklı insan haklarının kapsamı toplum tarafından kabul edilen yeni ahlaki normlarla yeniden ve

sürekli şekillenmektedir (Roschmann, 2021, s.1163-1164). Bu kapsamdaki yenilenme insan hakları ve iklim değişikliği tartışması bağlamında da izlenebilir. İnsan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişki sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama hakkına kadar götürülebilir. 1972 yılında Stockholm İnsan Çevresi Konferansının çıktısı olan Bildirgenin ilk maddesinde insanların onurlu ve kaliteli bir çevrede yaşamalarının temel haklarından biri olduğu ortaya konmuştur (United Nations, 1972).

İnsan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişkiye yakın zamanlarda iklim değişikliğinin insani boyutunu vurgulamayı amaçlayan çabalar kapsamında bakılabilir. Bu çabalar iklim değişikliği sorunsalını çevresel veya teknik analizden öteye geçirerek sosyal ve insani bir sorun temelinde ele almaktadır ve açıkça belirlenmiş bir yasal boyut olmasa da insan hakları ve iklim değişikliği ilişkisine normatif ve ahlaki bir boyut getirmektedir (McLnerney-Lankford, 2009, s.432-433). Normatif olarak haklara dayanan ve bu hakları korumaya yönelik bir yaklaşım olan hak temelli yaklaşım belirli gereklilikleri, sınırları ve yasakları kapsamına alan düzenleyici yaklaşımdan farklıdır. Temel düzenleyici yaklaşımları tamamlayan ve hukukun üstünlüğü kapsamında insan hakları çerçevesinde çevreyi korumayı amaçlayan haklar hak temelli yaklaşımın esas dayanağıdır. Bu noktada insan hakları özellikle vurgulanmaktadır çünkü kanunlar hiyerarşisinde bu haklar çoğu hukuk sisteminde önceliğe sahiptir. İnsan hakları temelinde oluşturulan bir yaklaşım “low policy” (düşük politika) olarak sınıflandırılan çevre sorunlarına dikkat çekmenin ve gereken önemi vermenin yasal yoludur. İklim değişikliğinin insan varlığı, insan refahı ve yaşam kalitesi üzerindeki yıkıcı etkileri insan haklarının iklim değişikliği bağlamında da ele alınmasını gerektirmiştir. İklim krizi, insan varlığını tehdit etmenin yanı sıra sağlık, su, barınma, gıda ve geçim kaynakları üzerinde sıralı olumsuz etkilere neden olduğundan hak temelli bir bakış açısıyla politika üretilmesi şarttır.

İklim değişikliği ve insan hakları arasındaki ilişkiye rejimi oluşturan hukuki metinler bağlamında bakıldığında, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) ve Kyoto Protokolü’nde “gelişme hakkı” dışında herhangi bir insan hakkı tanınmamıştır. 2010 yılında Cancun’da yapılan Taraflar Konferansında ilk kez insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki bağlantının kurulması kararı alınmıştır (Roschmann, 2021, s.1173). 2011 yılında iklim değişikliğine yönelik eylemlerde bulunurken taraf devletleri insan haklarına saygı duymaya açıkça çağırarak Cancun Anlaşmaları kabul edilerek önemli bir adım atılmıştır. Anlaşmada taraf devletlerin iklim değişikli-

ğiyle ilgili tüm eylemlerde insan haklarına saygı göstermesi gerektiği vurgulanmıştır. Anlaşma İnsan Hakları Konseyi'nin 10/4 sayılı kararına atıfta bulunarak iklim değişikliğinin insan haklarından yararlanmada doğrudan ve dolaylı sonuçlara sahip olduğunu ve özellikle iklim değişikliği etkilerinin cinsiyet, yaş, yerli veya azınlıklar gibi halihazırda savunmasız olan kesimleri daha fazla etkileyeceğini de belirtmiştir (United Nations, 2011). 2016 yılında yürürlüğe giren Paris Anlaşması iklim değişikliği ve insan hakları arasındaki bağlantıyı güçlendirmiştir. Diğer yandan bölgesel ve uluslararası düzeydeki insan hakları kuruluşları da iklim değişikliğini giderek daha fazla ele almaktadır. Bu bağlamda önemli bir gelişme beş insan hakları organının⁴ ortak olarak aldıkları karardır. 2019'da ortaya konan "Ortak Bildiri" (Joint Statement) tüm devletlerin iklim kriziyle mücadelesinde insan hakları yükümlülüklerini dikkate almaya çağırılmaktadır (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights [OHCHR], 2019). BM İnsan Hakları Konseyi 2021 yılında aldığı 46/7 sayılı kararla iklim değişikliğinin insan haklarını olumsuz biçimde etkilediğini bir kez daha kabul etmiştir (UN Human Rights Council, 2021).

İklim değişikliğinin insan hakları bağlamında tartışılması ve ilgi görme-
sindeki ana nedenlerden bir diğeri ise iklim değişikliğinden en fazla etkilenen Küçük Ada Devletlerinin ve Arktik bölgesinde yaşayan yerli halkların iklim krizi nedeniyle giderek zorlaşan durumlarından kaynaklanmaktadır. Inuitlerin iklim değişikliği nedeniyle yaşam, mülkiyet, sağlık, güvenlik, yerleşim, seyahat, konut dokunulmazlığı gibi temel haklarının ihlal ettiklerini iddia etmeleri; Küçük Ada Devletlerinin ve özellikle Maldivler'in iklim değişikliği ve insan hakları arasında bağlantı oluşturmak için girişimlerde bulunması bazı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bu çabalar sonucunda Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (OHCHR/Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights) bu konuda bir çalışma yürütmüş ve çalışma sonucunda iklim değişikliğinin geniş bir insan hakları yelpazesinden yararlanmaya engel olduğu sonucuna varılmıştır. Nihayetinde bu sonuç insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişkinin kurulması bakımından önemli bir temel sağlamıştır (McInerney-Lankford vd., 2011, s.8). Bu çalışmadan sonra OHCHR iklim değişikliği politikalarının merkezine hak temelli yaklaşımın yerleştirilmesini özellikle vurgulamaktadır. Nitekim, 2016 yılında yayınladığı raporda iklim değişikliğinin insanların sağlık, barınma, su ve

⁴ Bu organlar Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Bireylerinin Haklarının Korunması Komitesi, Çocuk Hakları Komitesi ve Engelli Hakları Komitesi.

gıda gibi temel insan haklarını olumsuz etkilediğini belirtmiş, özellikle katlanarak artacak olan iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarının kadınlar, çocuklar, yerli halklar, azınlıklar, göçmenler, kırsalda çalışanlar, engelliler ve yoksullar gibi dezavantajlı kesimleri daha fazla etkileyeceğinin altını çizmiştir. Bu nedenle Devletler başta olmak üzere tüm yükümlülerin iklim değişikliğinin şimdiki ve gelecekteki insan haklarına verebileceği olumsuz etkileri önlemek için harekete geçmesi gerektiği vurgulanmıştır. OHCHR iklim değişikliğine hak temelli yaklaşım özelinde bakılmasını şöyle ifade etmiştir; “kırsaca iklim değişikliği bir insan hakları sorunudur ve insan hakları çerçevesi çözümün bir parçası olmalıdır” (OHCHR, 2016, s.6). Bununla birlikte iklim değişikliğine insan hakları çerçevesiyle bakmak bazı dışlanmaları meydana getirebilir, çünkü diğer çevre sorunlarında olduğu gibi bu sorundan da etkilenenler sadece insan değildir. Dolayısıyla insan hakları temelli yaklaşım diğer türleri dışlayabilir. Ayrıca bu yaklaşımın gelecek nesilleri dışlayabileceği de ifade edilmektedir. Bu açıklamanın altını çizmekle birlikte insan hakları temelli yaklaşımda çevre hukukunda olmayan dikkati mağdur kesimlere odaklanması, önlem alınmasına aciliyet sağlanması gibi önemli özellikler vardır. Bir rejimin tek başına iklim değişikliğinin tüm karmaşıklarını ele alması ve çözmesi beklenemez. Dolayısıyla insan hakları yaklaşımını tek sabit bir yaklaşım olarak görmekten ziyade eko-merkezci yaklaşımın tamamlayıcısı olarak görmek gerekir (Atapattu, 2016, s.8). Hak temelli yaklaşımın öncelikle insanlar arasındaki eşitsizliği ve adaletsizliği önleme amacı zaman içerisinde etik genişlemenin iklim rejimine de işlemesi ve hakların tüm varlıklara yönelik düşünülmesiyle birlikte eko-merkezci anlayışın köklenmesini hızlandırabilecektir. İklim değişikliğinin neden olduğu yaşam hakkına yönelik tehditler örneğin; artık sadece insan türüne verdiği olumsuz etkiler ve hak ihlalleri kapsamında değil tüm varlıkların haklarıyla birlikte ele alınabilecek ve düzenlemeye konu olabilecektir.

İklim Krizine Hak Temelli Yaklaşım Politikaları

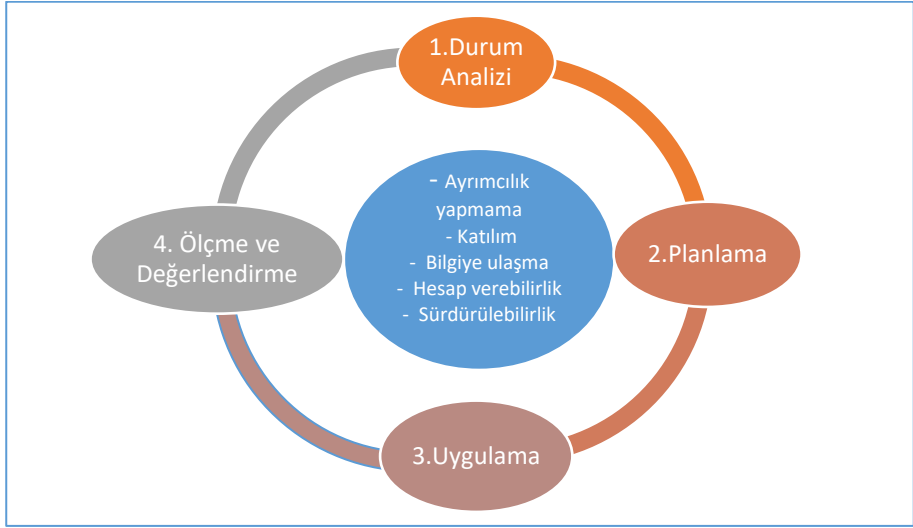
İklim krizinin etkilerinin olumsuz şekilde hissedilmeye başlamasıyla birlikte objektif ve bilimsel verilere ulaşmak amacıyla oluşturulan IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change/Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli) iklim değişikliğinin temel nedeninin insan faaliyetlerinden kaynaklı olduğunu ileri sürmüş ve periyodik olarak yayınladığı raporların en sonuncusunda insan kaynaklı iklim değişikliğinin yaygın olumsuz etkilere ve buna bağlı olarak doğaya ve insanlara yönelik ciddi kayıp ve zararlara neden olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar uyum çabaları kırılğanlığı artırsa da bazı

artışlar uyum sağlama yeteneklerinin ötesine geçmiş ve geri dönüşü olmayan etkilere yol açmıştır. Özellikle en savunmasız kişilerin ve bölgelerin bu etkilerden orantısız bir şekilde etkilendiği de ifade edilmiştir (IPCC, 2022, s.9). 1992 yılında BM tarafından gerçekleştirilen Dünya Zirvesi'nde ortaya konan önemli sözleşmelerden biri olan ve iklim krizine karşı hükümetler arası ilk sözleşme olan BMİDÇS'nden beri pek çok adım atılmaya çalışılmıştır. Daha çok uzlaşma metni olarak görülen ve bağlayıcı hükümler içermeyen Sözleşmenin ardından Kyoto Protokolüyle yükümlülük dönemine girilmiş ve sera gazı emisyonlarının belli bir seviyede tutulması konusunda bağlayıcı sınırlar belirlenmiştir. Protokol sonrasında her yıl düzenli olarak yapılan Taraflar Konferansı'nda "Bali Eylem Planı", "Kopenhag Mutabakatı", "Cancun Anlaşmaları" gibi önemli gelişmeler yaşanmış ve Lima'daki 20. Taraflar Konferansında yeni bir sözleşme dönemine girileceği duyurulmuştur. Paris Anlaşması'na kadarki geçen sürede en temel anlaşmazlık Kuzey ve Güney ülkelerinde yaşanan iklim krizine karşı harekete geçme, önlemler alma ile kalkınma hakkı arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Kuzey ülkelerinin iklim değişikliğinin esas sorumlusu olduğunu ileri süren Güney ülkeleri kendilerinin de kalkınma hakları olduğunu savunmuşlar ve uzun süre kalkınma hakkı temelli bir politika götürmüşlerdir. Kalkınma hakkı temelli anlayış kapsamını politika oluşturma sürecinde geliştirmiş ve iklim krizi bağlamında yeni hak ve talepler ortaya koymuşlardır. Çünkü artık iklim değişikliği sadece kalkınma hakkına yönelik bir tehdit olmanın çok ötesine geçmiştir.

BM İnsan Hakları Konseyi'nin 26/27 sayılı kararında, "iklim değişikliğinin küresel bir çözüm gerektiren acil bir küresel sorun" olduğu belirtilmiş, "iklim değişikliğinden etkilenen insanların haklarının hayata geçirilmesine yönelik ulusal çabaları desteklemek amacıyla" BMİDÇS'yi uygulamak için uluslararası iş birliği çağrısında bulunulmuş ve bağımsız uzmanlar, hükümetler insan hakları standartlarını ve ilkelerini Paris Anlaşması'nın uygulanmasına tam olarak entegre etmeye teşvik edilmiştir (The Paris Agreement, 2015). İşleyişte eksiklikler ve gecikmeler olsa da Paris Anlaşmasının insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki sıkı bağa vurgu yapması hak temelli yaklaşımın dikkate alınması açısından önemlidir. Hak temelli yaklaşım, insan hakları ilkelerinin uygulanmasını proje ve programların tüm süreçlerine dahil ederek, insan hakları konusunda ilerleme sağlamayı amaçlayan ortak bir çerçevedir. Hak temelli yaklaşım, hak sahibi kesimin haklarını talep etme kapasitelerini, yükümlülük sahibi kesimin ise bu hakları teslim etmek konusunda sorumluluklarını yerine getirmelerini desteklemektedir. Hak temelli yaklaşım özünde kırılgan grupları desteklemekte ve bu doğrultuda yapılacak olan eylemlere

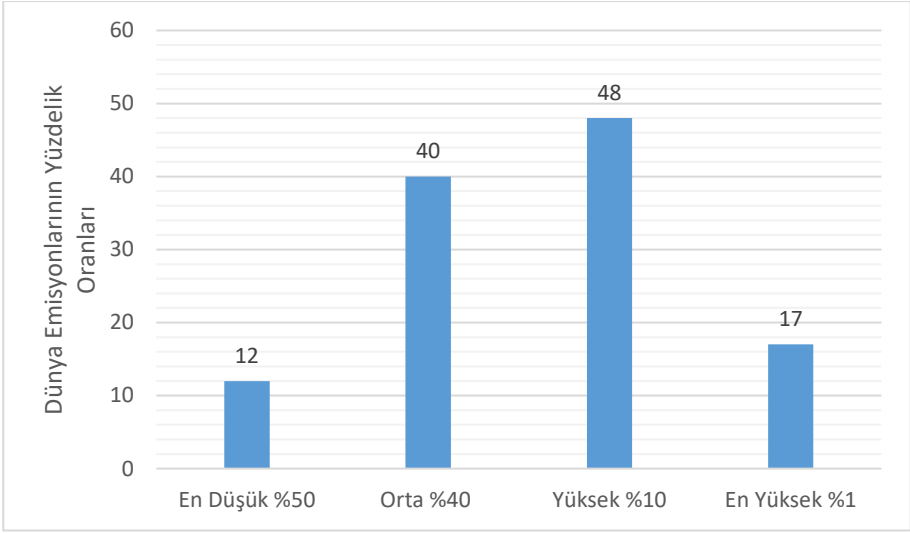
dair vurgu yapmaktadır (Broberg ve Sano, 2017, s.674). Hak temelli yaklaşım dört temel aşamadan oluşmaktadır. Durum analiziyle başlayan süreç sırasıyla planlama, uygulama ve ölçme-değerlendirme aşamalarıyla devam etmektedir. HRBA kapsamında oluşturulan politikalar, yapılan planlamalar, tüm medeni, kültürel, ekonomik, siyasi ve sosyal haklar uluslararası hukuk tarafından oluşturulan bir haklar ve yükümlülükler sistemine bağlıdır. HRBA, insan hakları ilkelerini evrensellik, bölünmezlik, eşitlik, ayrımcılık yapmama, katılım, hesap verebilirlik temelinde ele almaktadır (Bknz. Şekil 1). Burada amaç yukarıda bahsedildiği gibi hak talep etme ve hak teslim etme mekanizmalarının geliştirilmesidir (Human Right 2 Water, 2021, s.6-7). Hak temelli yaklaşım hak sahiplerini ve onların haklarını ve de bu haklara karşılık gelen yükümlülük sahiplerini ve yükümlülüklerini tanımlar. Ayrıca bir yandan hak sahiplerinin talepte bulunma kapasitelerini artırmaya çalışırken diğer yandan yükümlülük sahiplerinin yükümlülüklerini yerine getirme kapasitelerini güçlendirmeye çalışır (OHCHR, 2006, s.15).

Şekil 1. Hak Temelli Yaklaşımın Politika Süreçleri ve Temel Bileşenleri
(Human Right 2 Water, 2021, s.6-7)

Hak temelli yaklaşım ve ilkeleri iklim değişikliği temelinde ele alınacak olursa ilk olarak katılım ilkesinden bahsedilebilir. HRBA iklim değişikliğinden en çok etkilenenler başta olmak üzere tüm bireylerin ve sivil toplum kuruluşlarının aktif katılımını önemsemektedir (Gasparri vd., 2021, s.97). Herhangi bir iklim değişikliğine uyum veya hafifletme önlemine entegre edilen

insan haklarına dayalı yaklaşımda etkilenen bireyler ve topluluklar bu önlemler kapsamında geliştirilen proje ve tasarımlara ve bunların uygulanmasına ayırım gözetmeksizin katılmalıdır. Bireylerin ve yerel toplulukların yeterli katılımının sağlanmadığı azaltım ve uyum stratejileri bazı durumlarda insan hakları ihlallerine yol açabilir (OHCHR, 2010). Nitekim Paris Anlaşmasının 12. maddesi iklim değişikliğiyle ilgili halkın katılımına ve bilgiye erişime dair önlemler almada tarafların iş birliği yapacaklarını belirtmiştir (The Paris Agreement, 2015). HRBA'nın en temel ilkelerinden biri olan eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkesi insan haklarının evrenselliğine dayanır ve tüm insanların eşit olduğunu kabul ederek politika ve eylemlerin ayrımcı olmamasını ve eşitsizlikleri azaltmasını zorunlu kılar (Gasparri vd., 2021, s.97). Paris Anlaşması gelecek kuşakların hakları dahil halihazırda marjinal ve savunmasız olan kesimlerin haklarının güçlendirilmesini ve tarafların bu kesimlerin haklarına saygı duyması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Özellikle uyum politikalarında kırılğan olan toplulukların, grupların ve ekosistemlerin dikkate alınacağını vurgulamıştır (The Paris Agreement, 2015). Paris Anlaşmasında yerli halkların ve dezavantajlı grupların vurgulanması aslında iklim krizine neden olan kesimlerle, krizden etkilenen kesimlerin aynı olmadığını göstermektedir. Dünya Eşitsizlik Raporu (2022) verilerine göre, dünyanın en varlıklı %1'lik kesimi emisyonlarının %17'sinden sorumludur. Yüksek servete sahip %10'luk kesim en yüksek oranda karbon emisyonuna neden olmakla birlikte yüzde içerisindeki payı 48'dir. En yoksul %50 ise emisyonların %12'sinden sorumludur (Chancel ve Piketty, 2022, s.18). Kıtalar arası derin eşitsizliğin, doğrudan doğruya iklim krizinin olumsuz etkilerini üstlenme noktasında, gelişmemiş ülkelerin ve yoksul halkların mağdur olması şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir (Bknz. Şekil 2).

Şekil 2. Küresel Karbon Emisyon Eşitsizliği (Chancel ve Piketty, 2022, s.18)

Söz konusu adaletsizliği önlemek amacıyla 2009’da varıl ve gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerdeki iklime uyum çabalarını desteklemek amacıyla yılda 100 milyar dolar yardım taahhüdünde bulunmuşlardır. 2021 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı’nda varılan bir anlaşma olan Glasgow İklim Paktı’nda ise 2020’de bu hedefe ulaşamadığı, iklim finansmanının 79,6 milyar dolarda kaldığı belirtilmiştir. Taraflar Konferansı’nun 26.sı olan Glasgow’da ülkeler 2025 ve sonrası yürürlüğe girecek yeni bir iklim finansmanı süreci için anlaşmaya varmışlardır. Glasgow’da iklim adaleti tartışması bağlamında iklim borcu meselesi gündemde olmuştur. İklim borcu olan gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere hem finansman hem de teknoloji sağlamaları (patentsiz teknoloji vermek), yatırım yapmaları gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerin 100 milyar dolar vermesinin öngörüldüğü ancak amaca ulaşamadığı sistemde kayıp ve zarar mekanizmasının doğru bir şekilde işlemediği görülmektedir (UNFCCC, Glasgow Climate Pact, 2020). İklim finansmanı iki şekilde yapılabilir; 1. İklim değişikliğini yavaşlatacak olan teknolojiler için finansman yardımı 2. İklim değişikliğine uyum yardımı. Bunlar doğal afet olarak değerlendirilen kasırgaları, selleri önleyecek imkanları ya da finansmanı olmayan ülkelere iklim krizini yaratan ülkeler tarafından yapılacak yardımları içermektedir. Barbuda Adası’nda 2017’de meydana gelen kasırgada ada ciddi hasar görmüştür. Adanın onarılması için kredi bulunması ve bu miktarın kayıp-zarar kapsamında tazmin edilmesi gerekirken mesele gelişmiş ülkeler tarafından geciktirilmiştir. Hak temeli ve iklim adaleti

kavramı çerçevesinde çözülmesi planlanan krizin, müzakereler sonucunda alınan radikal kararlarla çözülemediği de bu örnekle görülmektedir. Bu durum hak temelli yaklaşımın temel ilkelerinden biri olan sorumluluk ilkesiyle de çelişmektedir. Hak temelli yaklaşımda sorumluluk ilkesi iklim değişikliğiyle ilgili verilen taahhütlerden ve uygulanan politikalardan yükümlülük sahiplerinin sorumlu tutulabilmesine ve her türlü insan hakları ihlallerine karşı kamunun idari, kurumsal ve yasal önlemleri kullanılmasına izin vermektedir (Gasparri vd., 2021, s.97).

Yaşam hakkından, beslenme, su ve barınma hakkına kadar iklim krizinden etkilenen haklara ve iklim değişikliğinden daha fazla etkilenen savunmasız gruplara vurguların yapıldığı Paris Anlaşması güncel bir çerçeve çizmesi açısından önemli bir anlaşmadır. Bağlayıcı hükümler içeren anlaşma olmasına karşın içerisindeki taahhüt mekanizmalarının gönüllü işlemesi ise sınırların ve yaptırımların söz konusu olmamasına neden olmaktadır. Paris Anlaşması hak temelli bir anlaşma ve insan hakları vurgusu yapmasının yanı sıra iklim adaletsizliği ve iklim krizinin etkilerinden olumsuz etkilenenlerin eşitsiz durumunu da ortadan kaldırmayı amaçlayan hükümler içermektedir. Paris Anlaşması'nın insan haklarına yaptığı vurgu Brezilya tarafından somutlaştırılmıştır. Brezilya Yüksek Mahkemesi Paris Anlaşması'nın "uluslararası" bir insan hakları sözleşmesi olduğu yönünde karar veren ilk ülke olmuş ve bu kararla ulusal bir yasayla çelişmesi durumunda Paris Anlaşması'nın geçerli olacağını kabul etmiştir (Yeşil Gazete, 2022).

Paris Anlaşmasıyla daha sağlam temellere oturtulan iklim krizine yönelik hak temelli yaklaşımı ve politikaları bazı temel insan hakları kapsamında incelemek yaklaşımın geçerliliğini ve etkinliğini açıklamak için önemlidir. Bu kapsamda iklim krizinin birçok alandaki haklara yönelik tehditler sunduğu açıksa da sınırlamak açısından yaşam hakkı, kendi kaderini tayin etmek hakkı, gıda hakkı ve su hakkı kapsamında konu ele alınacak ve detaylandırılacaktır.

Yaşam Hakkı

Bazı insan hakları temeldir ve bu haklar genellikle evrenselidir. Bu hakları tüm devletler uluslararası ya da ülke içindeki insan hakları mekanizmalarıyla bir şekilde korumuşlardır. Bazı haklar ise mutlak, yani bu haklar hiçbir şekilde askıya alınamazlar. Temel, mutlak ve evrensel bir hak olan yaşam hakkı BM sözleşmeleri ve ulusal hukuk sistemlerinde korunmaktadır (Parling, 2021, s.9). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne göre "Yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır" (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi [İHEB],

md. 3). Yine Uluslararası Medeni Siyasi Haklar Sözleşmesi (ICCPR/International Covenant on Civil and Political Rights) ile her insanın doğuştan gelen yaşama hakkına sahip olduğu yinelenmektedir. Bu sözleşmeye taraf olan devletler, yaşam hakkına saygı duymayı, korumayı, teşvik etmeyi taahhüt etmiş, devletler öngörülebilir ve önlenemez can kayıplarına karşı etkili önlemler almayı kabul etmiş sayılırlar. Bununla birlikte yaşama tehdit olan şeylerin neler olduğu ve bu hakkın korunması için gerekli yükümlülüklerin tam olarak neler olduğu hala tartışılmaktadır. Diğer bir deyişle mutlak bir hak olsa da yaşam hakkına yönelik bazı tehditler ve ihlallerin bulunduğu söylenebilir (Parling, 2021, s.9). İklim krizinin olumsuz etkileri düşünüldüğünde doğrudan ve dolaylı yollarla bu krizin yaşam hakkına dramatik bir tehdit olduğu açıktır.

IPCC iklim değişikliğinin bir sonucu olarak aşırı hava olaylarında, sıcak hava dalgalarında, seller ve kuraklıkta bir artış olacağını ve bunların da ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanacağını beyan etmiştir. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri, Filipinler, Bangladeş, Pakistan ve Hindistan gibi ülkelerde yaşanan tayfun ve sel gibi şiddetli hava olayları, Avrupa’da yaşanan sıcak hava dalgalarının önemli can kayıplarına yol açtığına tanık olunmuştur. Bu olayların hepsinin tam olarak nedeni iklim değişikliği olmasa da bu olaylara önemli ölçüde neden olduğu rahatlıkla söylenebilir (Atapattu, 2016, s.76).

Tablo 1’de görüldüğü gibi iklim krizi kaynaklı ölüm sayıları 2010’da 400.000 iken 2030’da öngörülen toplam ölüm sayısı 632.000’dir. İklim krizi kaynaklı ölüm sayılarında en yüksek oranın “açlık” kaynaklı olduğu görülmektedir. 2010’da açlık nedeniyle 225.000 olarak kaydedilen ölüm sayısının 2030’a gelindiğinde 380.000’e çıkacağı tahmin edilmektedir (DARA and the Climate Vulnerable Forum [DARA&CVF], 2012, s.17).

Tablo 1. İklim Krizi Kaynaklı Ölüm Sayısı (DARA&CVF, 2012:17)

	2010	2030
İshal Enfeksiyonları	85.000	150.000
Aşırı Sıcak ve Soğuk Hava Kaynaklı Hastalıklar	35.000	35.000
Açlık	225.000	380.000
Vektör Kaynaklı Hastalıklar	20.000	20.000
Menenjit	30.000	40.000
Çevresel Felaketler	5.000	7.000
Toplam	400.000	632.000

Dünya Sağlık Örgütü (WHO/World Health Organisation) (2014), tarafından yürütülen bir çalışma sonucunda ortaya çıkan “İklim Değişikliğinin Seçilmiş Ölüm Nedenleri Üzerindeki Etkilerinin Nicel Risk Değerlendirmesi:

2030'lar ve 2050'ler" başlıklı raporda da benzer verilere rastlanmaktadır. Rapora göre, iklim krizi, sosyo-ekonomik kalkınmanın iyimser senaryolarında bile, gelecekteki ölüm oranları üzerinde önemli olumsuz etkilere neden olacak bir sorundur. Yaklaşık 250.000 ek ölüm vakasının olacağı öngörülen raporda, iklim krizi kaynaklı ölümlerin sıtma, ishal ve yetersiz beslenme nedeniyle olacağı belirtilmiştir.

Bu veriler ve senaryolar altında yaşam hakkına açık ve öngörülebilir tehditler oluşturan iklim krizinde devletlerin yaşam hakkına saygı duyma ve yaşam hakkını güvence altına alma konusunda üzerine düşen yükümlülükler BM İnsan Hakları Komitesi tarafından "kayba yol açabilecek öngörülebilir ve yaşamı tehdit eden durumlardan" henüz fiilen gerçekleşmemiş tehditlere kadar uzanmaktadır. Ayrıca devletlerin yaşam hakkına yönelik doğrudan tehditlere karşı önlemler almasının yanı sıra bireylerin yaşam hakkını onurlu bir şekilde sürdürmesini engelleyecek durumlara karşı da önlemler alması devletin yükümlülükleri arasında görülmüştür (Parling, 2021, s.9). İklim krizi dahil küresel düzeyde yaşanan çevresel bozulmalar insan haklarından etkin bir şekilde yararlanmayı engellemekte ve insan hakları mahkemelerine ve mekanizmalarına taşınan çevre davalarında artış yaşanmaktadır. İnsan hakları mahkemeleri artık çevresel zararların insan haklarından yararlanma üzerindeki etkilerinin neler olduğunu değil, bu etkileri nasıl ele alacaklarını tartışmaktadır. BM İnsan Hakları Komitesi bu konuyu ele alarak "yaşam hakkıyla" ilgili sunduğu "Genel Yorum" da (CCPR/C/GC/36) öncelikle çevresel bozulma, iklim değişikliği ve sürdürülemez kalkınmanın şimdiki ve gelecek nesillerin yaşam hakkından yararlanmasına yönelik en ciddi tehditlerden olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle ICCPR'ye taraf olan devletlerin yaşam hakkına ve özellikle de onurlu bir yaşama saygı duyma ve bunu güvence altına alma yükümlülüğünün uygulanması taraf devletlerin çevresel zarar, kirlilik ve iklim değişikliğine karşı korumak için aldığı önlemlere bağlıdır (Orellana vd., 2021). Dolayısıyla taraf devletlerin bu önlemleri acil olarak ve en etkin biçimde alma yükümlülükleri vardır ve bu yükümlülük uluslararası hukuktan doğmaktadır. Bu hak ve yükümlülükler hak temelli yaklaşımın temel ilkeleri arasında yer alan "sorumluluk ilkesine" de güçlü bir atıfta bulunmaktadır.

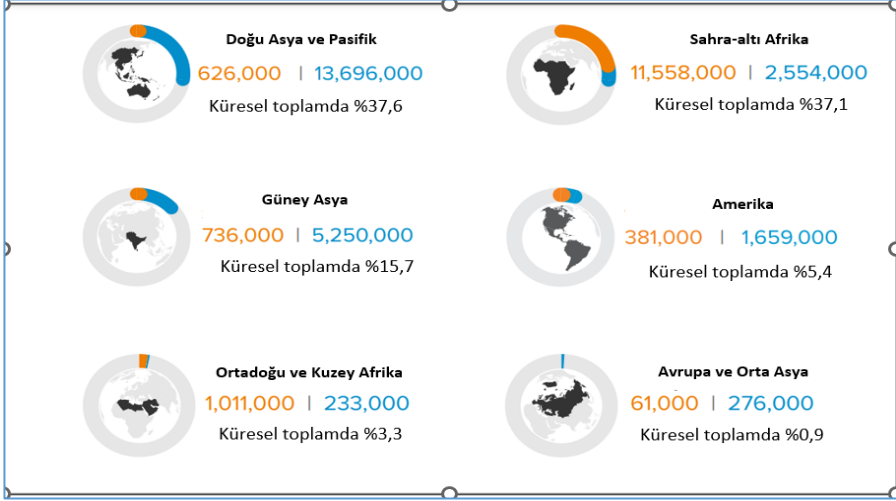
Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkı

Birleşmiş Milletler Şartı'nın 1. maddesi, "halkların kendi kaderini tayin hakkına" saygı gösterilmesi gerektiğini işaret etmektedir. Yine aynı şartın "Uluslararası Ekonomik ve Sosyal İş Birliği" bölümünün 55. maddesinde hak

eşitliğine vurgu yapılarak, halkların kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı duyulması gerektiği belirtilmiştir (BM Şartı, 1945). Ayrıca, Uluslararası Medeni Siyasi Haklar Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nin (ESKHS-ICESCR/International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) ortak birinci maddesi de aynı hakka vurgu yaparak bütün halkların kendi kaderini tayin etme hakkı olduğunu ve bu hak sayesinde siyasi statülerini özgürce belirleme ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini sürdürme hakları olduğunu belirtmektedir. Bu madde ile halkların kendi kaderini tayin etme hakkına saygı duyulması ve gerekli koşulların sağlanması garanti altına alınmıştır. Ancak iklim krizi olumsuz sonuçlarıyla halkların yaşam biçimlerine, geçim kaynaklarına ve sonuç olarak kendi kaderlerini tayin etme hakkına da ciddi tehdit oluşturmaktadır. İklim krizi özellikle küçük ada devletleri, kıyı halkları, yerli halklar gibi kırılgan bölgelerdeki yaşamı daha çok tehdit etmektedir. Bu bölgelerde yaşayan halklar iklim krizinin olası olumsuz etkileriyle birlikte en çok geçim kaynaklarını kaybetme noktasında etkilenmektedirler. Bu durum ise yerlerini değiştirmeye, olası gelir kaynaklarını aramak için başka yerlere göç etmelerine neden olmakta ve kendi kaderlerini tayin etme haklarına ket vurmaktadır. Dahası iklim krizi nedeniyle göç etmek ve yer değiştirmek zorunda kalan "iklim mültecisi" olarak tanımlanan bu kişiler uluslararası adımlara ve girişimlere karşın hala tanınmamaktadırlar.

Ülke İçinde Yerinden Edilme İzleme Merkezi'nin (IDMC/ The Internal Displacement Monitoring Centre) 2022 küresel raporuna göre (GRID/ Global Report on Internal Displacement), 2021'de kaydedilen ülke içerisinde yerini değiştirmek zorunda kalan toplam 38 milyon kişinin 14,4 milyonu çatışma ve şiddet nedeniyle yer değiştiren, 23,7 milyonu doğal afet nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Doğal afet kaynaklı yer değiştirmelerin %95'e yakın oranda fırtına, sel ve kuraklık gibi havayla ilgili tehlikelerin sonucu olduğu belirtilmiştir. Şekil 3'te bölgelere göre dağılımı görülen yerinden edilmelerde, Doğu Asya ve Pasifik'te şiddet ve çatışma kaynaklı yerinden edilme 626.000 kişi iken, afetler nedeniyle 13.696.000 kişi yerinden edilmiştir. Tüm bölgeler içerisindeki en yüksek oran %37,1 ile Doğu Asya ve Pasifik Bölgesi'ne aittir. Çatışma ve şiddet kaynaklı yerinden edilmelerin, afet kaynaklı olanlara oranla daha yüksek olduğu bölgeler Orta Doğu ve Kuzey Afrika ve Sahra-altı Afrika olarak kaydedilmiştir. Sahra-altı Afrika'da şiddet ve çatışma kaynaklı yerinden edilmeler 11.558.000 ile afet kaynaklı göçlerin yaklaşık beş katı kadardır. Aynı oran Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da da görülmektedir. Afet kaynaklı yerinden edilmeler 233.000 olarak kaydedilirken, çatışma ve

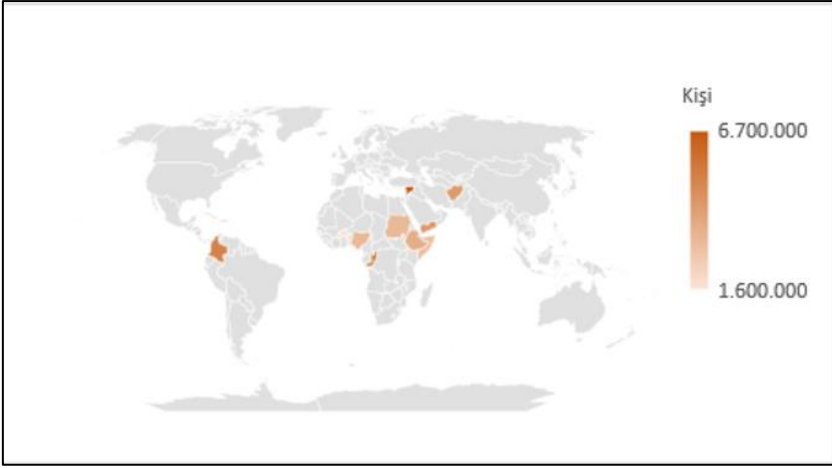
şiddet kaynaklı göçler 1.011.000 kişidir (IDMC, 2022, s.12). Rapordaki veriler 2019 ve 2020 verileri ile karşılaştırıldığında, 2021'de kısmen Amerika'daki kasırga mevsimi ile Asya ve Sahra altı Afrika'daki yağışlı mevsimlerin daha az şiddetli olması nedeniyle afet nedeniyle yerinden edilme rakamlarının daha düşük olduğu gözlenmiştir.

Şekil 3. 2021 Yılı-Bölgelere Göre Çatışma, Şiddet ve Afetler Nedeniyle Ülke İçi Yerinden Edilmeler (IDMC, 2022, s.12)

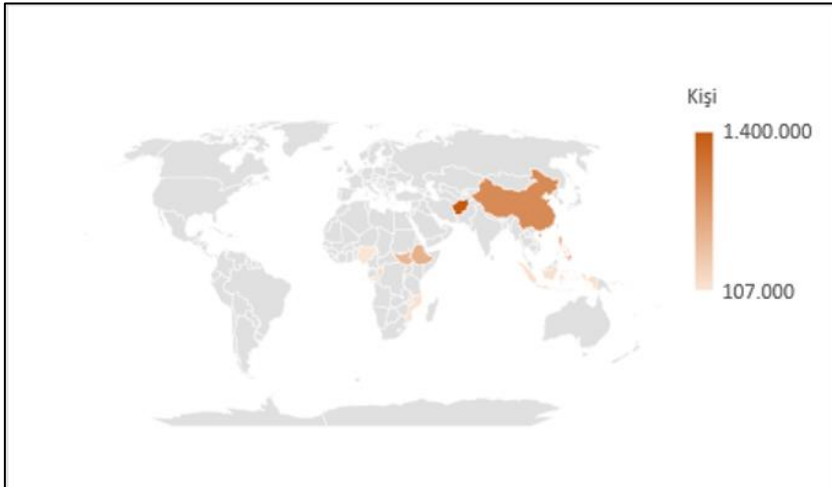
Şekil 4'te çatışma ve şiddet nedeniyle yerlerinden edilmiş kişilerin haritada dağılımı gösterilmiştir. Suriye 6,7 milyon kişi ile ilk sırada yer alırken, Kongo Cumhuriyeti, Kolombiya, Afganistan, Yemen, Etiyopya, Nijerya, Sudan, Somali ve Burkina Faso sıralamadaki diğer ülkelerdir. Afetler nedeniyle ülke içerisinde yerinden edilmiş kişilerin en yüksek olduğu ilk on ülke ise Afganistan (1,4 milyon), Çin (943.000), Filipinler (700.000), Etiyopya (579.000), Güney Sudan (527.000), Haiti (220.000), Kongo Cumhuriyeti (201.000), Endonezya (155.000), Mozambik (138.000), Nijerya (107.000) olarak kaydedilmiştir (Bknz. Şekil 5).

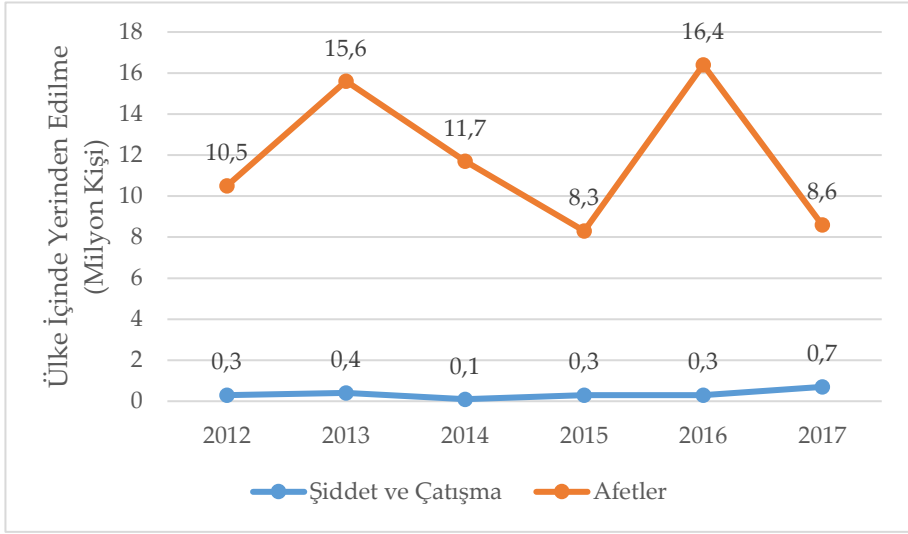
Şekil 4. Çatışma ve Şiddet Nedeniyle Yerinden Edilmiş Kişilerin En Yoğun Olduğu 10 Ülke (Kovancı, 2022; Bu görsel yazar tarafından oluşturulmuştur)

Afet nedeniyle yerinden edilmiş kişilerle ilgili veriler ülke sınırları içerisinde daha yoğun olarak gerçekleşmekte olduğundan bu veriler ülke değiştirmek zorunda kalan kişilerin verilerine oranla daha ulaşılabilir verilerdir. Kuraklık ve deniz seviyesindeki yükselme ile başlayan iklim krizi kaynaklı süreçler şüphesiz ki insanların dünya çapındaki hareketliliğini bundan sonraki süreçlerde daha çok etkileyecektir.

Şekil 5. Doğal Afetler Nedeniyle Yerinden Edilmiş Kişilerin En Yoğun Olduğu 10 Ülke (Kovancı, 2022; Bu görsel yazar tarafından oluşturulmuştur)

2012-2021 arası verilerin değişimi incelendiğinde (Bknz. Şekil 6) önümüzdeki süreçler açısından öngörülebilir senaryolar üretilebileceği nicel verilerle de desteklenmektedir. Rigaud ve Sherbinin (2018, s.110) tarafından hazırlanan bir raporda, küresel sera gazı emisyonlarını azaltmak için gerekli önlemlerin alınmaması durumunda 2050'ye gelindiğinde gelişmekte olan dünya nüfusunun %55'ini temsil eden Sahra-altı Afrika, Güney Asya ve Latin Amerika olmak üzere üç bölgede 150 milyona yakın insanın iklim krizinin etkilerinden kaçmak amacıyla kendi ülkeleri içerisinde yer değiştirmek zorunda kalacakları belirtilmiştir.

Şekil 6. Doğu Asya ve Pasifik'te Çatışma, Şiddet ve Afetler Nedeniyle Ülke İçinde Yerinden Edilmeler (2012-2021) (IDMC, 2022, s.52)

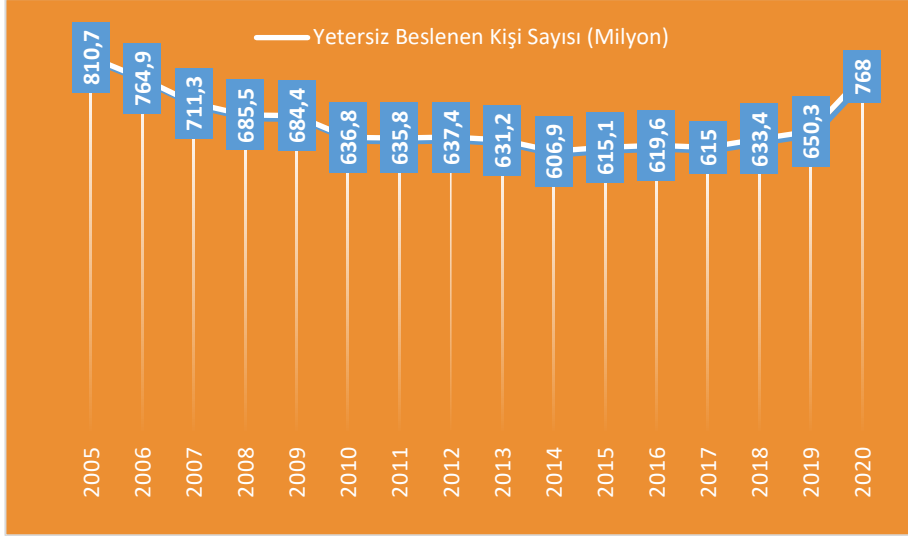
Gıda Hakkı

Herkesin yaşamını devam ettirebilmesi için yeterli ve kaliteli gıdaya kolayca ve sürekli biçimde erişmesini ifade eden gıda hakkı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesiyle birlikte insan haklarına dair birçok uluslararası hukuki düzenlemede yer almıştır. 1959 yılındaki "Çocuk Hakları Bildirgesi", 1979 yılında kabul edilen "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" (CEDAW/UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women), 1989 yılında kabul edilen "Çocuk Haklarına Dair Sözleşme" (Convention on the Rights of the Child/UNCRC) bu hukuki metinlerden bazılarıdır. Temel insan hakları sözleşmesinden biri olan ESKHS'nin 11. maddesi "herkesin aklıktan korunma temel hakkını" onaylamakta aynı zamanda bireysel olarak ve uluslararası iş birliği yoluyla hareket

eden devletlere "dünya gıda kaynaklarının ihtiyaçla bağlantılı olarak adil bir şekilde dağıtılmasını sağlama" çağrısında bulunmaktadır. Tüm insan haklarında olduğu gibi, devletler insan hakkına saygı göstermeli, korumalı, teşvik etmeli ve gıda hakkını yerine getirmelidir. Bu doğrultuda devletler, gıda hakkının ve diğer tüm hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesi için mevcut azami kaynakları seferber etme taahhüdünde bulunmuşlardır. Gıda hakkı 2000 yılında kabul edilen "Binyıl Kalkınma Hedefleri" ve bu hedeflerin yerini alan "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları" arasında da zikredilmektedir. Ancak Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) arasından yer alan açlığın ve yoksulluğun ortadan kaldırılması amacına henüz ulaşamamıştır. Bu amacın başarılı olabilmesi için insan hakları temelli yaklaşımın tümelci bir vizyonla uygulanması gereklidir (United Nations, 2019, s.4-6). Eşitlik ve ayrımcılık yapmamayı temel ilke edinen hak temelli yaklaşım 'herkesin' fiziksel ve ekonomik olarak niceliksel ve niteliksel açıdan güvenilir gıdaya erişmesini amaçlar. Ancak mevcut sistemdeki eşitsizliklerle birlikte iklim krizi kaynaklı gıda güvensizliği ve gıdaya erişimin kısıtlanması özellikle bazı kırılgan gruplar için insan haklarına ve onurlu insan yaşamına ters düşen bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Küresel anlamda yaşanan gıda krizi ile bağlantılı açlık sorununun temelinde yoksulluk yatarken ülke içi ve ülkeler arasında yaşanan çatışmalar, savaşlar, nüfus artışı, yanlış gıda-tarım politikaları, salgın hastalıklar gibi birçok faktör gıda krizinin oluşmasına neden olabilmektedir. Gıda hakkının temel çıkış noktası olan "açlıktan korunma hakkı" bağlamında değerlendirildiğinde son yıllarda iklim krizinin bu sorunun en önemli nedenlerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Şekil 7'deki veriler dünya genelinde yaklaşık her dokuz kişiden birinin açlık çektiğini göstermektedir. Dünyada açlık oranlarına bakıldığında 2016-2020 arasında iklim krizine de bağlı olarak artış yönünde bir eğilim olduğu görülmektedir. Bu artış en çok Afrika ve Asya'da gerçekleşmekte ve 2022'nin sonlarında yetersiz beslenen kişi sayısının 800

milyona ulaşacağı düşünülmektedir Food and Agriculture Organization of the United Nations [FAO], 2015: IX).

Şekil 7. 2005-2020 Yılları Arasında Yetersiz Beslenen Kişi Sayısı (FAO, 2015, s.IX)

Gıda üretimi, gıda güvenliği, gıda güvenilirliği ve gıda hakkından yararlanma yağış miktarında ve zamanında olan değişikliklerden, sıcaklıklarda meydana gelen artışlardan, bunlarla bağlantılı kuraklık, seller gibi aşırı hava olaylarından ve tuzlanmalardan etkilenmektedir. Değişen iklim, buğday, pirinç ve mısır gibi başlıca mahsullerin üretimini baltalamaktadır. Özellikle iklim krizine uyum konusunda yetersiz kalındığı durumlarda, aşırı hava olaylarının etkisiyle durumun daha da kötüleşmesi beklenmektedir (Godfrey ve Tunhuma, 2020, s.51). 1980-2019 arasında küresel ortalama mahsul potansiyellerindeki verim düşüşü mısırdaki %5,6, kışlık buğdayda %4,8, soya fasulyesi ve pirinçte %1,8 olarak kaydedilmiştir. Son yıllarda hem küresel hem de bölgesel anlamda meydana gelen kuraklık ve sıcak hava dalgaları mahsul hasadında %20 ila 50 arasında azalmaya neden olmuştur (GCA [Global Commission on Adaptation], 2019, s.23). Avustralya’da elli saha üzerinde yapılan araştırmada, aşırı sıcaklıklar ve yağışlardaki düşüşlerin mahsuller üzerinde 1990’dan 2015’e %27 oranında düşüşe neden olduğu tespit edilmiştir. Ülkede meydana gelen şiddetli kuraklık nedeniyle 2006 ve 2007’de art arda iki yıl buğday hasadında %50’lik bir çöküşe neden olduğu kaydedilmiştir. Yeni Güney Galler Bölgesi’nde mahsul büyümesi dönemlerinde meydana gelen yük-

sek sıcaklık dönemleri ile düşük yağış kombinasyonlarının en fazla buğdaydan elde edilen verimde düşüşe neden olduğu görülmüştür (Hochman ve Gobbett, 2017, s.121). Avustralya’da yaşanan kuraklığın meydana getirdiği mahsul kıtlığı, tahıl depolarının boşalmasına neden olmuştur. 2007-2008 küresel gıda krizinin gıda fiyatlarını ikiye katlaması, ihracat yasakları, ithalatçılar için gıda güvencesizliği gibi etkenler toplumsal anlamda huzursuzluğa neden olmuş ve Kamerun, Mısır, Endonezya, Meksika, Fas, Nepal, Peru, Senegal ve Yemen dahil olmak üzere 13 ülkede kitlesel protestolar meydana gelmiştir (Wright, 2011, s.36-38).

Moore ve Lobell (2015, s.2672) tarafından Avrupa’da yürütülen iklim değişimlerinin mahsul verimliliği üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada, 1989’dan 2021’e uzun vadeli sıcaklık ve yağış eğilimlerindeki değişimin kıta çapında buğday veriminde %2,5 arpa veriminde ise %3,8 oranında azalmaya neden olduğu gözlenmiştir. Benzer düşüşler mısır ve şekerpancarı veriminde de yaşanmıştır. Avrupa’da, 2018 sıcak hava dalgası, Orta ve Kuzey Avrupa’da birden fazla mahsul kıtlığına ve %50’ye varan verim kayıplarına yol açmış yine bu dönemde Orta Avrupa’da, ekili alanların %52’sinde şiddetli kuraklık yaşanmıştır.

Artan nüfusla bağlantılı artan küresel talebi karşılamak için tarımın 2050’ye kadar %50’ye varan oranda daha fazla gıda üretmesi gerekmektedir. Ancak iklim kriziyle birlikte sera gazı emisyonlarında dramatik bir azalma gerçekleşmediği göz önünde bulundurulursa tarımsal verimde, bu artışı sağlamak bir yana %30'lara varan oranlarda düşüş yaşanacağı öngörüler arasındadır. 2050’ye kadar ortalama tahmin, küresel ekili alanların yaklaşık %40’ının her yıl üç ay veya daha fazla süreyle şiddetli kuraklığa maruz kalacağını göstermektedir. 2040 için yapılan tahminlerde bile ortaya çıkan sonuç şiddetli kuraklıktan etkilenen küresel ekili alanların ortalama oranında %32’ye varan artış beklendiği yönündedir. Bu ise söz konusu tarihe kadar belirlenen ortalamanın üç katından daha fazlasına denk gelmektedir (Quiggin ve Meyer, 2021, s.7).

Su Hakkı

Herkesin kişisel ve evsel kullanım için yeterli, güvenli, fiziksel ve ekonomik olarak erişebileceği suya erişim hakkını tanımlayan su hakkı ve herkese hayatın her alanında güvenli, hijyenik, sosyal ve kültürel olarak kabul edilebilir ve özel yaşamlarını ve saygınlıklarını koruyan sanitoryona fiziksel ve ekonomik olarak ulaşmasını sağlayan sanitasyon hakkı temel insan hakları arasındadır (UN Water, 2018, s.2). CEDAW madde 11’de “onurlu bir yaşamın

devamlılığının vazgeçilmez bir unsuru” olan su hakkı, “herkesin yaşamsal tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli, güvenli, kabul edilebilir, erişilebilir ve bedeli ödenebilir temiz suya erişebilmesi, susuzluk nedeniyle kimsenin ölmemesi ve sudan kaynaklı hastalıklardan korunması” şeklinde ifade edilmektedir. Su ve sanitasyon hakkı bu gereksinimlere erişimi karşılamakla beraber, hak sahiplerinin yargı önünde korunmasını da güvenceye bağlamaktadır. Hakkın sahibi ve alacaklısı olan “herkes”in bu haktan yararlanması (Çolakoglu, 2011, s.222) sorumluluk sahiplerinden bu hakkın gerçekleştirilmesini istemesi ve sorumluk sahiplerinin de bu hakkın sağlanması için gerekli önlemleri alması bu hakkın gereklilikleri arasındadır. Su hakkı ESKHH’ye İlişkin Uluslararası Sözleşmesi’nde açıkça tanınmamakla birlikte, ESKH Komitesi’nin 15 No’lu Genel Yorumu bu hakkı şöyle ifade etmektedir: “İnsan hakkı olan suya erişim adil, güvenli, kabul edilebilir, fiziksel olarak erişilebilir olmalıdır”. Bununla birlikte Genel Yorum diğer insan hakları gibi su hakkında da Taraf Devletlere üç tür sorumluluk yüklemiştir; saygı gösterme yükümlülüğü, koruma yükümlülüğü ve yerine getirme yükümlülüğü. Saygı gösterme yükümlülüğü Taraf Devletlerin su hakkından yararlanmaya müdahale etmekten kaçınmasını gerektirirken, koruma yükümlülüğü Taraf Devletlerin üçüncü kişilerin su hakkından yararlanmaya herhangi bir şekilde müdahalesinin önlenmesini ifade eder. Yerine getirme yükümlülüğü ise Taraf Devletlerin su hakkının tam olarak gerçekleştirilmesi için gerekli önlemleri almasını belirtir. Su ve sanitasyon hakkını gerçekleştirirken ayrımcılık yapmayacak şekilde standartlar oluşturulmalı, farklı yapılan muameleler makul bir şekilde gerekçelendirilmeli, bu hakkın kullanımında zorluklarla karşılaşan savunmasız bireyler ve gruplara özel dikkat gösterilmelidir (Swiss Agency for Development [SDC], 2008, s.4). Hak temelli yaklaşım suya ve sanitasyona erişimde hiçbir kesimin dışlanmamasını ve sınırlı kamu kaynaklarının tahsisinde önceliğin erişimi olmayanlara ve ayrımcılığa maruz kalanlara verilmesini gerektirir (UN vd., 2010, s.16).

BM İnsan Hakları Konseyi tarafından 2000’li yıllarda gündeme getirilen su hakkı sanitasyon hakkıyla birlikte ele alınmaya başlanmış, 2010 yılında BM Genel Kurulu’nun almış olduğu 62/292 sayılı İlke Kararı gereğince güvenli ve temiz içme suyu ve sanitasyon hakkı temel bir insan hakkı olarak kabul edilmiştir. Sanitasyon hakkı 2015 yılında BM Genel Kurulu tarafından ayrı bir insan hakkı olarak kabul edilmiştir (UN Water, 2018, s.3).

Su ve sanitasyon hakkı iklim değişikliği tarafından birçok düzeyde olumsuz biçimde etkilenmektedir. Öncelikle sıcaklıklardaki artışın doğrudan bir sonucu olarak tıpkı insanların sıcaklarda daha fazla su tüketmesi gibi bitki

kütleleri tarafından buharlaşma yoluyla tüketilen su miktarındaki artış su kaynaklarında %20 ila %40 arasında azalmaya neden olup, su sıkıntısı yaşayan yerlerde su stresini ciddi seviyeye çıkarabilir düzeydedir. Yükselen sıcaklıklar da su kirliliğine neden olmakta, su ve sanitasyon hizmetlerini ciddi biçimde etkilemekte ve yoksulların ve savunmasız durumda yaşayanların su ve sanitasyona yönelik insan haklarını riske atmaktadır (OHCHR, 2022, s.6).

İklim krizi kaynaklı yağış düzenlerindeki hızlı değişiklikler de su ve sanitasyon üzerinde etkiye sahip olmakta aynı zamanda bazı toplulukların gıda güvenliği için gerekli olan tarım ve hayvancılığa dair üretimlerini de zorlaştırmaktadır (OHCHR, 2022, s.7). İklim değişikliği nedeniyle artan kuraklık olaylarının su ve sanitasyona yönelik insan hakları üzerinde geniş etkileri vardır. IPCC 6. Değerlendirme Raporu'nda (2022) bu durumun olumsuz etkileri özellikle gelişmekte olan küçük ada devletleri ile Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki bazı bölgelerde meydana gelebilecek su stresine karşı uyarılar şeklinde gerçekleşmiştir. Geçimi tarım ve hayvancılığa dayanan yoksul kırsal topluluklar için giderek daha uzun ve sert yaşanan kuraklık döngüleri kurak ve yarı kurak bölgeleri yaşanmaz hale getirebilir ve büyük göç süreçleri oluşturabilir. İçme suyunun, suyun diğer kullanım alanlarına göre (sanayi, tarım vb.) önceliği sağlanmazsa su kullanımları arasındaki artan rekabet tarife artışlarına yol açabilecektir (OHCHR, 2022, s.7). İnsan hakları temelli yaklaşım 15 No'lu Genel Yorumda, suyun rakip kullanımları arasında kişisel ve evsel kullanımlara açıkça öncelik vererek su yönetimi konusunda bilgilendirmektedir (UN vd., 2010, s.16).

İklim Krizi ve Hak Temelli Yaklaşım Örnek Olayları

Birçok ülke artık sağlıklı bir çevre hakkını anayasal ve kanuni bir hak olarak kabul etmektedir. Bu hak, çevrenin belirli sağlık kriterlerini karşılması gerektiği üzerinden şekillenmektedir ve temiz hava, su hakkı gibi somut hakları içermektedir. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı daha güçlü çevre yasalarının teşvik edilmesini, mevcut yasalardaki boşlukların doldurulmasını sağlarken aslında çevre hukukunun üstünlüğünü de güçlendirmektedir. Güney Afrika'da su hakkının kademeli olarak gerçekleştirilmesi örneğinde, bir insan hakkı olan temiz suya erişim devletin "bu hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesini sağlamak için mevcut kaynakları dahilinde makul yasal önlemlerin" alınmasını içeren bir yasa kabul etmiştir. Güney Afrika İnsan Hakları Komisyonu 2014'te hanelerin %11'inin sanitasyona ve temiz suya sahip olmadığını %26'sının ise hizmetten yoksun olduğunu belirtmiştir. Bunun sonu-

cunda hak temelli yaklaşım aşamalı olarak devreye sokulmuş ve hakkın mevcut kaynaklar dahilinde aşamalı olarak gerçekleştirilmesi için önlemler alınmıştır (UNEP [United Nations Environment Programme], 2019).

Aslında iklim krizinin insan hakları kapsamında ele alınması gereken bir sorun olarak dünya gündemine yerleşmesine vesile olan ilk örnek olay 2005'te Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu'na verilerek IPCC'nin dikkatine sunulan Inuit dilekçesi ile olmuştur. Bölgede buzulların azalması, halkın geçim kaynaklarının yok olması, seyahat etmenin tehlikeli hale gelmesi ve günlük yaşamın zorlaşması ile bölge halkı Amerika'nın iklim değişikliği politikalarına karşı; yaşam hakkı, ikamet hakkı, sağlığın korunması hakkı gibi uluslararası insan haklarının ihlal edilmesini davanın gerekçesi olarak sunmuşlardır (Mboya, 2018, s.70). Komisyonun Inuit halkı lehine bir karar almadığı bu olay sosyal ve ekonomik hakların uluslararası hukukta zayıf bir şekilde uygulanmasına bir örnektir. Aynı zamanda sosyal ve ekonomik hakların aşamalı olarak bozulması, devletlerin bu hakları vatandaşları için aşamalı olarak gerçekleştirme haklarını tanıyan uluslararası standarda da aykırılık teşkil etmektedir.

Hak temelli yaklaşımların artık hükümetlerin gündeminde olmasına dair olumlu sonuçlanan örneklerle de rastlamak mümkündür. İnsanların sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının bilincinde olmasına dair Hollanda'da bir sivil toplum kuruluşu olan Urgenda'nın, iklim değişikliğiyle mücadele için sera gazı emisyonlarını azaltmak için yeterince güçlü önlem almadığı için Hollanda hükümetine açtığı davada Lahey Bölge Mahkemesi, hükümetin eylemlerinin yetersiz olduğu ve dolayısıyla Hollanda vatandaşlarına borçlu olunan özen yükümlülüğünü ihlal ettiği sonucuna varmıştır. Mahkeme karar verirken, uluslararası anlaşmalardaki diğer hükümlerin yanı sıra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 2. maddesi olan yaşam hakkına ve 8. maddesi özel hayata ve aile hayatına saygı maddelerine dayanarak karara varmıştır. Mahkeme, hükümete sera gazı emisyonlarını hükümetin planladığı %14 ila 17 seviyeleri yerine 2020 yılına kadar en az %25 oranında azaltmasını emretmiş ve Ekim 2018'de bir temyiz mahkemesi tarafından karar onaylanmış ve pekiştirilmiştir (The Guardian, 2014).

Diğer bir örnek ise Brüksel'de iklim acil durumuyla mücadele sözünü yerine getirmeyen kamu yetkililerine karşı açılan davadır. Mahkeme verdiği kararda Belçika'nın iklim hedeflerine ulaşamamasının bir insan hakları ihlali olduğu yönünde karar vermiştir. Mahkeme, Belçika makamlarının iklim krizinin "zararlı" etkilerini önlemek adına "gerekli tüm önlemleri" almayarak AİHS'nin 2. maddesini ve 8. maddesini ihlal ettiğini belirtmiştir. Kazanılmış bir

hukuki zafer olarak görülen bu davanın Almanya ve Fransa'daki davalara örnek niteliğinde olacağı ve devletlere yeri ve zorlu karbon azaltma hedefleri koymaları yönünde bir adım niteliğinde olduğu belirtilmiştir (The Guardian, 2021).

Genel Değerlendirme

Giderek güçlü şekilde hissedilen iklim krizinin olumsuz sonuçları, neden olduğu gıda güvensizliği, su kıtlığı, yer değiştirmek zorunda kalan insanların mağduriyetleri göz önünde bulundurulduğunda hem şimdiki hem de gelecek nesillerin insan haklarından yararlanmasında önemli bir sorundur. Mevcut ekonomik sistemin ortaya çıkardığı eşitsizlikleri daha derinden hisseden kesimin nispeten çok daha az emisyon salımı yapmasına rağmen iklim değişikliğinden daha fazla etkilenecek olması iklim politikalarında adalet arayışını ön plana çıkarmıştır. Adalet arayışında özellikle yaşlılar, kadınlar, çocuklar, yoksullar, engelli bireyler, yerliler, azınlıklar gibi dezavantajlı grupların temel insan haklarının geride bırakılmaması, diğer bireylerle eşit haklara sahip olmasının sağlanması gerekmektedir. Bu durum dikkate alındığında iklim rejiminin şekillenmesinde hak temelli yaklaşıma olan vurgu son derece önemlidir. Uluslararası insan hakları hukukuna ilişkin yasal ve normatif çerçeve iklim değişikliği rejiminde var olan boşlukları doldurmada ve zorlukların üstesinden gelmede yardımcı olacak bir mekanizma işlevi görmektedir. Uluslararası iklim hukuku ile etkileşimli bir platform olarak insan hakları hukuku başta savunmasız gruplar olmak üzere tüm insanların ihtiyaçlarına daha çok cevap verebilen ve hedeflerini bireylerin çıkarlarını gözeterek oluşturan bir anlayış içerisindedir. Bununla birlikte iklim krizine hak temelli yaklaşımda gelişme hakkı ya da mülkiyet hakkı gibi haklarla sağlık hakkı ya da kendi kaderini tayin etme hakkı çatışabilir ve bu hakların dengelenmesi her zaman için kolay olmaz. Dengelemedeki bakış açısının kamusal çıkarların bireysel çıkarlara üstünlüğü şeklinde olması gerekir. Kamusal yararlar arasında ekolojik bütünlüğün korunması, çevrenin korunması ve geliştirilmesi, doğanın taşıma kapasitesinin aşılmaması gibi unsurlar da sayılmalıdır. Son kertede bu yararlar insanlığın geleceğini şekillendirecektir. Dengeleme konusu iklim hukukçuları ya da uluslararası hukukçular tarafından tartışılmaya devam etmekle birlikte bu gelişmeler iklim krizine hak temelli yaklaşımın giderek uluslararası hukukun gündemine oturduğunu göstermektedir. Paris Anlaşmasıyla iklim rejimine ve hukukuna yerleşen hak temelli yaklaşımın bağlayıcı, somut çözümler ve öneriler içeren ileri gündeminin öncelikle uluslararası hukuk alanında sonrasında ulusal mevzuatlarda yer edinmesi iklim değişikliğiyle mücadeleyi adalet ve hakkaniyet zemininde ilerletmeyi sağlayacak ve tüm insanlığın çıkarına olacaktır.

Extended Abstract

Evaluation of the Human Rights Based Approach to Climate Crisis

*

Ezgi Kovancı

ORCID: 0000-0003-1434-2581

Climate change is seen as one of the biggest environmental problems of our age, affecting all beings in the globe, although in different forms and sizes. This global problem, which affects all elements of biotic and abiotic nature, has gradually been called the climate crisis, and has even started to be expressed as "climate emergency" due to the increase in violence in its effects in recent times. The climate regime established on the basis of international law since the second half of the 20th century has also provided a link between human rights and climate change. This relationship, which was limited to the right to development in the first periods of the regime, developed over time to deal with many human rights together with climate change.

The climate crisis is an environmental problem that violates many rights, such as the right to life, the right to food, the right to water, and the right to shelter. The increase in the temperature of the earth, which is one of the dimensions of climate change, that is, global warming, causes an increase in extreme weather events such as floods, hurricanes and typhoons, and while some regions are struggling with drought, floods are experienced in some regions. The fact that some island states are completely submerged due to sea level rise shows that the climate crisis can reach a level that will harm a community, society and a sovereign country. Another issue that needs to be questioned at this stage is who the subjects are about responsibility and exposure. When this analysis is made on the basis of the concepts of "justice" and "equity", it is seen that the subjects differ in terms of those responsible for climate change and those most exposed to the effects of climate change. Those who are already vulnerable will be disproportionately affected by the problems increases the urgency of the problem. Arranging the climate regime on the

basis of rights-based approach in order to prevent and minimize the damage caused by climate change to fundamental rights, especially for those who suffer more and their rights, will ensure that the concepts of fairness, justice, responsibility and victimization in this regime are placed on more solid foundations.

One of the main reasons why climate change is discussed and attracted attention in the context of human rights is the situation that is getting harder due to the climate crisis of the Small Island States and the indigenous peoples living in the Arctic region, which are most affected by climate change. Alleging that the Inuit have violated their fundamental rights to life, property, health, safety, residence, travel, and inviolability due to climate change; The attempts of the Small Island States and especially the Maldives to link climate change and human rights have brought some results. As a result of these efforts, the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) has conducted a study on this subject and it has been concluded that climate change is an obstacle to benefiting from a wide range of human rights. Ultimately, this result provided an important basis for establishing the relationship between human rights and climate change.

The Paris Agreement, which emphasizes the rights affected by the climate crisis from the right to life to the right to food, water and shelter, and the vulnerable groups more affected by climate change, is an important agreement in terms of drawing an up-to-date framework. Although there is an agreement with binding provisions, the voluntary operation of the commitment mechanisms in it causes the absence of borders and sanctions. In addition to emphasizing a rights-based agreement and human rights, the Paris Agreement includes provisions that aim to eliminate the unequal situation of those who are adversely affected by climate injustice and the effects of the climate crisis.

It is important to examine the rights-based approach and policies towards the climate crisis, which was established on a more solid basis with the Paris Agreement, within the scope of some basic human rights, in order to explain the validity and effectiveness of the approach. In this context, although it is clear that the climate crisis poses threats to rights in many areas, the subject will be discussed and detailed within the scope of the right to life, the right to self-determination, the right to food and the right to water.

The study also aims to reveal the role and importance of the rights-based approach based on the basic legal texts that make up the climate regime. In the study, the relationship between human rights and the climate crisis was

revealed, emphasizing the importance of a rights-based approach in combating the problem, and it was predicted that each right would provide an important basis for the fight against climate change. Considering the negative consequences of the climate crisis, which is increasingly felt, food insecurity, water scarcity, and grievances of people forced to relocate, it is an important problem for both present and future generations to benefit from human rights. The fact that the people who feel the inequalities caused by the current economic system more deeply will be affected more by climate change despite emitting relatively less emissions have brought the search for justice in climate policies to the fore. In the pursuit of justice, it is necessary to ensure that the basic human rights of disadvantaged groups such as the elderly, women, children, the poor, disabled people, locals and minorities are not left behind and that they have equal rights with other individuals. Considering this situation, the emphasis on the rights-based approach in shaping the climate regime is extremely important. In the study, supported by case studies, it was concluded that looking at the climate crisis on the basis of a rights-based approach should be an indispensable principle of the climate regime and this understanding is placed on a better basis in the climate regime.

Kaynakça/References

- Atapattu, S. (2016). Human rights approach to climate change: challenges and opportunities. Routledge: London&New York.
- Benton, G. ve Bieg C. (2021). Food system impacts on biodiversity loss: three levers for food system transformation in support of nature, Clatham House, Erişim: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2021-02/2021-02-03-food-system-biodiversity-loss-benton-et-al_0.pdf, E.T. 21.05.2022.
- Broberg, M. ve Sano, H-O (2017). Strengths and weaknesses in a human rights based approach to international development - an analysis of a rights-based approach to development assistance based on practical experiences, *The International Journal of Human Rights*, 22:5, 664-680, Erişim: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13642987.2017.1408591?needAccess=true>, E.T. 20.02.2022.
- Chancel, L. ve Piketty, T (2022). World inequality report 2022, World Inequality Lab, UNDP.
- Çolakoğlu, E. (2011). Emmiyetli içme suyu ve sanitasyon hakkı, *Mülkiye Dergisi*, XXXV (272), 217-238.
- Dara and Climate Vulnerable Forum (2012). Climate vulnerability monitor 2a guide to the cold calculus of a hot planet, Erişim adresi: <http://daraint.org/wp-content/uploads/2012/10/CVM2-Low.pdf>.

- Food and Agriculture Organization of the United Nations (2015). Climate change and food security: Risks and responses, <https://www.fao.org/3/i5188e/I5188E.pdf>, E.T. 25.07.2022.
- Gasparri, G., Omrani, O., Hinton, R., İmbago, D., Lakhani, H., Mohan, A, Yeung, W., Bustreo F. (2021). Children, adolescents and youth pioneering a human rights-based approach to climate change. *Health and Human Rights Journal*, 23(2), 95-108.
- Global Commission on Adaptation (2019). Adapt now: a global call for leadership on climate resilience, Erişim: https://gca.org/wp-content/uploads/2019/09/GlobalCommission_Report_FINAL.pdf. E.T. 18.05.2022.
- Godfrey, S. ve Tunhuma, F.A. (2020) The climate crisis: climate change impacts, trends and vulnerabilities of children in Sub Sahara Africa, United Nations Children’s Fund Eastern and Southern Africa Regional Office, Nairobi.
- Hochman, Z. ve Gobbett, D.L. (2017). Climate trends account for stalled wheat yields in Australia since 1990. *Global Change Biology*, 23.
- Human Right 2 Water (2021). Human rights based approach: A practical guide for the realisation of the human rights to water and sanitation through programming, Erişim: <http://humanright2water.org/blog/2021/03/19/a-human-rights-based-approach-manual/>, E.T. 12.08.2022.
- Human Rights Watch (2015). There is no time left, Erişim: <https://www.hrw.org/report/2015/10/15/there-no-time-left/climate-change-environmental-threats-and-human-rights-turkana>, E.T. 04.07.2022.
- IDMC (2022). Global Report on Internal Displacement 2022, Children and youth in internal displacement report, Erişim: <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2022>, E.T. 15.06.2022.
- IPCC (2022). Climate change 2022: impacts, adaptation and vulnerability, Sixth Assessment Report, UNEP.
- Mboya, A. (2018). Human rights and the global climate change regime, *Natural Resources Journal*, 58 (1).
- McInerney- Lankford, S. (2009). Human rights: an introduction to legal issues, *harvard environmental law review*, 33(2): 431-437.
- McInerney-Lankford, S., Darrow, M., Rajamani, L. (2011). Human rights and climate change: a review of the international legal dimensions. World Bank: Washington, DC.
- Moore, F.C. ve Lobell D.B. (2015). The fingerprint of climate trends on european crop yields. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*, 9.
- OHCHR (2006). Frequently asked questions on a human-based approach to development cooperation. United Nation: NewYork&Geneva.
- OHCHR (2010). Applying human rights-based approach to climate change negotiations, policies and measures, Erişim: <https://www.ohchr.org/documents/issues/climatechange/infonotehrba.pdf>, E.T. 12.06.2022.

- OHCHR (2016). Understanding human rights and climate change, Erişim:<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/COP21.pdf>, E.T. 21.07.2022.
- OHCHR (2019). Five UN human rights treaty bodies issue a joint statement on human rights and climate change, Erişim: <https://www.ohchr.org/en/statements/2019/09/five-un-human-rights-treaty-bodies-issue-joint-statement-human-rights-and>, E.T. 14.08.2022.
- Orellana, M. A., Boyd, D. R., Mahler, C. (2021). Amicus curiae brief, Verein Klima Seniorinnen Schweiz et. al. v. Switzerland. Application No:53600/20, European Courts of Human Rights, Third Section.
- The Paris Agreement (2015), Erişim: <https://www.un.org/en/climatechange/paris-agreement>, E.T. 23.04.2022.
- Parling, I. (2021). Human rights and climate change: states violating the right to life by not cutting emissions?. The Swedish Institute of International Affairs.
- Porter, J.R. ve L. Xie L. (2014). Food security and food production systems. In: Climate change 2014: impacts, adaptation, and vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
- Rigaud, K. K. ve Sherbinin, A. (2018). Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration. World Bank, Washington, DC., Erişim: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461>, E.T. 16.07.2022.
- Roschmann, C. (2021). İklim değişikliği ve insan hakları. Çev. Engin Fırat, *Ankara Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70(4), 1155-1198.
- Swiss Agency for Development (2008). A human rights-based approach to water and sanitation, Briefing Paper, SDC.
- The Guardian (2014). Dutch government ordered to cut carbon emissions in landmark ruling, Erişim: <https://www.theguardian.com/environment/2015/jun/24/dutch-government-ordered-cut-carbon-emissions-landmark-ruling>, E.T. 29.06.2022.
- The Guardian (2021). Belgium's climate failures violate human rights, Court Rules, Erişim: <https://www.theguardian.com/world/2021/jun/18/belgium-climate-policy-violates-human-rights-court-rules>, E.T. 16.06.2022.
- UN Human Rights Council, Resolution on the Environment and Human Rights, UN Doc. A/HRC/46/L.6/Rev.1, 17 March 2021.
- United Nations (1972). Report of the United Nations Conference on Human Environment, Stockholm, 5-6 June, UN: New York.
- United Nations (2011). Report of the conference of the parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, UNFCCC/CP/2010/7/Add.1
- United Nations (2019). UN report of the special rapporteur on sustainable development goals and the right to food, A/74/164.

- United Nations Environment Programme (2019). Environment rule of environmental rule of law: first global report, Erişim: <https://www.unep.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report>, E.T. 28.07.2022.
- United Nation Population Fund (2022) The human rights-based approach, Erişim: <https://www.unfpa.org/human-rights-based-approach>, E.T. 05.08.2022.
- UN-Water (2019). Human rights to water and sanitation, Erişim: https://www.unwater.org/app/uploads/2018/10/WaterFacts_water_and_human_rights_sep2018.pdf, E.T. 21.07.2022.
- United Nations, OHCHR, UN-HABITAT, WHO (2010). The right to water, fact sheet No. 35, Erişim: <https://www.ohchr.org/en/publications/fact-sheets/fact-sheet-no-35-right-water>, E.T. 17.06.2022.
- World Health Organisation (2014). Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s, <https://www.who.int/publications/i/item/9789241507691>, E.T. 06.07.2022.
- Wright, B.D. (2011). The economics of grain price volatility, *Applied Economic Perspectives and Policy*, 33(1).
- Yeşil Gazete (2022). Brezilya'dan bir ilk: Paris Anlaşması bir insan hakları sözleşmesidir, ihlal edilemez, Erişim: <https://yesilgazete.org/brezilyadan-bir-ilk-paris-anlasmasi-bir-insan-haklari-sozlesmesidir-ihlal-edilemez/>, E.T.03.08.2022.